स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

अंतर्गत मानव्य विद्याशाखा 'इतिहास' विषयातील पीएच्.डी. पदवी प्राप्त करण्याकरिता सादर करण्यात येणाऱ्या शोधप्रबंधाचा आराखडा

"सरसेनापती संताजी घोरपडे यांची मराठा स्वातंत्र्य संग्रामातील भूमिका : एक चिकित्सक अभ्यास"

संशोधक विद्यार्थी

श्री. मुसांडे मनोजकुमार बब्रुवान

एम.ए. (इतिहास), बी.पी.एड्.,

नवभारत विद्यालय, खरोसा, ता. औसा, जि. लातूर

E-mail: mbmusande@gmail.com

संशोधन मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. गाढे शिवाजी बुवाजीराव

इतिहास विभागप्रमुख,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, लातूर

E-mail: sbgade70@gmail.com

संशोधन केंद्र - रिसर्च सेंटर

नूतन महाविद्यालय, सेलू, जि. परभणी

प्रस्तावना :

छत्रपती संभाजी राजेंच्या मृत्यूनंतर संताजी घोरपडे आणि धनाजी जाधव या दोन मराठा सरदारांनी राजाराम महाराजांच्या काळात (1689 ते 1698) मराठा आणि औरंगजेब यांच्यातील संघर्षात महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांनी सुमारे 10 वर्षे मुघल आक्रमकांना फारसे यश मिळू दिले नाही पण शेवटी त्यांच्या परस्पर संघर्षाचा परिणाम दोघांसाठी जीवघेणा ठरला.

मराठा इतिहासातील पेशवे कालखंडासाठी (1707-1802) पुरेशी स्रोत उपलब्ध आहेत. परंतु शिवाजी आणि त्यांचे वंशज (1960-1700) यांच्या काळातील स्त्रोतांचा सापेक्ष अभाव आहे. याची दोन मुख्य कारणे सुचवली आहेत:-

1. शिवाजी आणि त्यांचे वंशज मुघलांच्या वारसांशी लढण्यात इतके व्यस्त होते की त्यांच्याकडे अशा ऐतिहासिक नोंदी तयार करण्यासाठी वेळ किंवा साधन नव्हते.
2. इ.स. 1700 च्या सुमारास, मुघलांनी मराठ्यांची राजधानी आणि किल्ल्याचा ताबा घेतला आणि त्यांनी तेथील सरकारी कागदपत्रे नष्ट केली.

मराठा इतिहासावर केलेल्या कामात मराठी, संस्कृत, फारसी, इंग्रजी, फ्रेंच, पोर्तुगीज, हिंदी या मूळ स्रोतांचा अभ्यास करून इतिहासाची पुनर्रचना करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

मराठी स्रोतांमध्ये, विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांनी 22 खंडांमध्ये प्रकाशित केलेली मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने महत्त्वपूर्ण आहेत, विशेषत: खंड III, IV, VIII, XV, XVI आणि XVII, परंतु या संकलनात कालक्रमानुसार फारसे लक्ष दिले गेले नाही. जेधे शकावली 1618 ते 1697 पर्यंतच्या इतिहासावर काही प्रकाश टाकतात. डी.व्ही.आपटे संपादीत मजकूर 'शिवचरित्र प्रदीप' मध्ये प्रकाशित केला. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कार्यावर प्रकाश टाकणारे नऊ महत्वाचे ग्रंथ आहेत. यातील सर्वात महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे राजारामांच्या कारकीर्दीत कृष्णाजी अनंत सभासद या त्यांच्या

अधिकाऱ्याने लिहिलेला ग्रंथ. यामध्येही घटनांचा क्रम विचारात घेतलेला नाही. मल्हार रामराव चिटणीस यांनी 1830-11 मध्ये कनिष्ठ शाहू (आबासाहेब) यांच्या आदेशानुसार रचलेल्या बखरीमध्ये स्त्रोतांचा उल्लेख नाही. 'शिवदिग्विजय' आकाराने या दोघांपेक्षा मोठा आहे. त्याचा लेखक अज्ञात आहे. जे. एन. सरकार यांचे मत आहे की ते अगम्य मजकुरावर आधारित आहे, ज्याचा फारसी अनुवाद 'तारीख-ए-शिवाजी' या नावाने उपलब्ध आहे. सुरेंद्रनाथ सेन यांनी या तीन बखरींच्या काही भागांचा इंग्रजी अनुवाद 1920 मध्ये प्रकाशित केला. संशोधन विषयाच्या दृष्टिकोनातून 'राजाराम चरितम्' नावाची संस्कृत रचना महत्त्वाची आहे. व्ही. एस. बेंद्रे यांनी 1931 मध्ये प्रकाशित केले होते आणि त्याच्या आधारावर व्ही. एस. सरदेसाई यांनी 'राजाराम' नामक पुस्तकाची निर्मिती केली.

फारसी स्त्रोतांपैकी 'मासीर-ए-आलमगिरी', 'अखबारत-ए-दरबार-ए-मौला' आणि 'मुंतखब-उल-लुलाब-ए-मुहम्मदशाही' हे संशोधन विषयाच्या दृष्टिकोनातून विशेषतः महत्वाचे आहेत. साकी मुस्तादखान यांनी लिहिलेला 'मासिर-ए-आलमगिरी' हा औरंगजेबाचा 1658 ते 1707 पर्यंतचा अधिकृत इतिहास आहे. त्याचे लेखक बहादूर शाहचे वजीर इनायतुल्ला खान यांचे लेखक होते आणि हे काम 1710 मध्ये पूर्ण झाले. हे आधुनिक गॅझेटियरप्रमाणे लिहिलेले आहे आणि त्यात सर्व महत्त्वपूर्ण तथ्ये आहेत. यावरून औरंगजेबाच्या दक्षिण मोहिमेबद्दल पुरेशी माहिती मिळते. जदुनाथ सरकार यांनी केलेला त्याचा इंग्रजी अनुवाद एशियाटिक सोसायटी ऑफ बंगालने 1871 मध्ये प्रकाशित केला. वृत्तपत्रांमध्ये मुघल सम्राटाने खाजगी आणि सार्वजनिकरित्या केलेल्या कृती आणि विधानांचा तपशील असतो. रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या ग्रंथालयात हे जतन करण्यात आले आहेत. राजस्थान स्टेट आर्काइव्ह्ज, बिकानेर येथे सुमारे 4000 वर्तमानपत्रे देखील उपलब्ध आहेत परंतु हे अप्रकाशित आहेत आणि दुय्यम स्त्रोतांच्या आधारावर वापरले गेले आहेत.

मुहम्मद हाशिम खाफी (खाफी खान) यांनी लिहिलेली 'मुंतखब-उल-लुबाव-ए-मुहम्मदशाही' ही रचना आहे. यामधून सन 1519 ते मुहम्मद शाहच्या कारकिर्दीच्या चौदा वर्षाचा इतिहास मांडला आहे. खाफी खान औरंगजेबाच्या सेवेत अनेक राजकीय आणि लष्करी पदांवर होते. औरंगजेबाच्या कारकीर्दीतील सर्व घटनांचे तपशीलवार वर्णन त्यांनी केले आहे. या वर्णनात काही तथ्ये देखील समाविष्ट आहेत जी अधिकृत कथनात दडपल्या गेल्या आहेत. हे 1874 मध्ये एशियाटिक सोसायटी ऑफ बंगालने प्रकाशित केले होते. औरंगजेबाशी संबंधित काही महत्त्वाच्या उतारेचे भाषांतर एलियट आणि डॉसनच्या भारताच्या इतिहासाच्या सातव्या खंडात प्रकाशित झाले आहे. औरंगजेबाच्या दक्षिणेतील कारवायांचा अभ्यास करणे जदुनाथ सरकारने महत्त्वाचे मानले आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमीसाठी मराठीतील शिवचरित्र प्रदीप, शिवचरित्र साहित्य (13 खंड), शिवभारत आणि पर्शियनमधील मोहम्मद इब्राहिम झुबैरी यांचे बन्ससेत-उस-सलातिन, मुहम्मद कासिम हिंदू शाह फरिश्ता यांचे तारीख-ए-फरिश्ता, रफी-उल-दीन इब्राहिम शिराझी, मुहम्मद जहूर, मुहम्मद नामा, तारीख-ए-शिवाजी, तारीख-ए-सुलतान मोहम्मद कुतुब शाह इत्यादींचे तजकिरत-ए-मुलुक उल्लेखनीय आहेत.

युरोपियन प्रवाशांच्या राजकीय तथ्यांवर जास्त अवलंबून राहणे योग्य होणार नाही. जदुनाथ सरकार यांच्या मते, ज्या घटनांमध्ये स्वतः सहभागी झाले किंवा साक्षीदार झाले त्या घटना वगळता त्याचे लिखाण हे बाजारातील अफवा आणि लोकप्रिय दंतकथांवर आधारित होते पण इंग्रजी फॅक्टरी रेकॉर्ड हा पुरेसा विश्वासार्ह आहे. त्याच्या मूळ प्रती इंडिया ऑफिस लायब्ररीमध्ये संग्रहित आहेत, परंतु 1659 ते 1682 मधील नोंदी बी. जी. परांजपे यांनी 'इंग्लिश रेकॉर्ड्स ऑन शिवाजी' या नावाने दोन खंडांमध्ये प्रकाशित केले आहेत. ज्यात बॉम्बे फॅक्टरीमध्ये ऐकलेली माहिती वापरली गेली आहे, परंतु राजापूर आणि कारवार मध्ये इंग्रजांनी हेरांच्या माध्यमातून

मराठ्यांच्या कारवायांची माहिती संकलित केली होती. तिन्ही नोंदींचा अभ्यास केल्यास वस्तुस्थितीचा सहज अंदाज येऊ शकतो. मद्रास डायरीमध्ये इंग्रजीतूनही मदत उपलब्ध आहे. मनुचीच्या 'स्टोरिया डो मोगोर' या पुस्तकास डब्ल्यू डार्विन यांनी चार खंडांमध्ये संपादित आणि अनुवादित केले होते. सन 1955 मध्ये 'हाऊस ऑफ शिवाजी'मध्ये जदुनाथ सरकार यांनी अनुवादित केलेल्या 'फ्रँकोइस मार्टिन'च्या आठवणी देखील महत्त्वाच्या आहेत.

आधुनिक इतिहासकारांची अशी सामान्य प्रवृत्ती राहिली आहे की ते मूळ मराठी स्रोतांचे ऐतिहासिक उल्लेख, विशेषत: बखर आणि जेधे शकावली हे संशयास्पद मानतात आणि त्यांना इतिहासाचे स्रोत म्हणून स्वीकारत नाहीत. या वर्गाच्या स्त्रोतांना मराठा इतिहासात पुराणांच्या पुराव्यांप्रमाणे प्राचीन भारतीय इतिहासाच्या पुराव्यांप्रमाणेच दर्जा आहे पण ज्याप्रमाणे प्राचीन भारतीय इतिहासाचा स्त्रोत म्हणून पुराणांचे महत्त्व नव्याने ओळखले जात आहे, त्याचप्रमाणे हे मराठी स्रोतही खुलेपणाने (आणि जाणीवपूर्वक) वाचले जात आहेत. जदुनाथ सरकारसारख्या काही विद्वानांनी 'सभासद बखर'सारख्या मराठी स्रोतांचे महत्त्व मान्य केले आहे, हे विशेष.

पर्शियन भाषेत दिलेली वर्णने, विशेषत: मुघल, स्त्रोत एकतर्फी असू शकतात - ते मुघलांच्या शौर्याचे कौतुक करतात आणि मराठ्यांबद्दल अपमानास्पद वृत्ती आणि शैली स्वीकारतात. परंतु या वर्णनांतील निरनिराळ्या घटनांच्या तारखा व क्रम अगदी विश्वसनीय आहेत. हे विशेषतः वर्तमानपत्रांच्या संदर्भात म्हणता येईल. युरोपियन स्रोतदेखील विश्वासार्ह आहेत. विशेषतः युरोपियनांचा त्या घटनांशी जवळचा संबंध नसल्यामुळे त्यांचे लिखाण हे पूर्वाग्रहापासून मुक्त आहे.

या सर्व गोष्टींचा वस्तुनिष्ठपणे अभ्यास करून शक्य तितके नवीन विवेचन मांडण्याचा आणि संताजी घोरपडे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे व कार्याचे समतोल वर्णन करण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधात करण्यात येणार आहे.

विषय निवडीचा उद्देश :

सदरील संशोधनामध्ये संताजी घोरपडे यांचा विस्कळीत इतिहास एक परिपूर्ण स्वरूपात एकत्रित करणे हा विषय निवडीचा उद्देश आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

i) छत्रपती संभाजी महाराजांनंतरचा मराठ्यांचा इतिहास सखोलपणे जाणून घेणे.

ii) संताजी घोरपडेंच्या जीवनावर नव्याने प्रकाश टाकणे.

iii) संताजी घोरपडे यांच्याबद्दल लिहिलेल्या परंतु विखुरलेल्या अवस्थेतील ऐतिहासिक ग्रंथांचा एकत्रित अभ्यास सादर करणे.

iv) संताजी घोरपडेंनी औरंगजेबाविरोधी उघडलेल्या मोहिमांचा मागोवा घेणे.

संशोधनाची गृहितके ;

i) संताजी घोरपडे हे छत्रपती शिवाजी महाराजांचे अत्यंत विश्वासू, राजनितिज्ञ व एक वीर योद्धा होते.

ii) छत्रपती संभाजी महाराजांनंतरचे ऐतिहासिक लिखाण फारसे उपलब्ध नाही.

iii) संताजी घोरपडे यांच्यावरील जदुनाथ सरकारांचे लिखाण महत्त्वपूर्ण आहे.

iv) संताजी घोरपडे उपलब्ध ऐतिहासिक दस्तऐवजांवर आधुनिक इतिहासकारांमध्ये मतभेद आहेत.

संशोधनाची आवश्यकता :-

संताजी घोरपडे यांच्यावरील साहित्य अत्यंत कमी स्वरूपात उपलब्ध आहे. उपलब्ध स्त्रोतांमध्ये उपलब्ध असलेल्या माहितीशिवाय इतर अधिकाधीक माहिती मिळवून प्रस्तुत संशोधनामध्ये समावेश करणे.

संशोधनाची व्याप्ती :

सदरील संशोधनाची व्याप्ती ही छत्रपती संभाजी महाराज यांच्यापासून ते सरसेनापती संताजी घोरपडे यांच्या मृत्यूपर्यंतची व्याप्ती प्रस्तुत संशोधनामध्ये आहे.

संशोधन पद्धती :

संशोधन करीत असताना संशोधन पद्धतीचा अवलंब करणे आवश्यक असते. प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक (विश्लेषणात्मक) संशोधन पद्धतीची निवड करणार आहे. प्रस्तुत संशोधन है प्राथमिक व दुय्यम सोतावर आधारित असून सामाजिक संशोधन सिद्धांताचा वापर संशोधनासाठी करण्यात येणार आहे. अधययन विषयाशी संबंधित माहिती संकलित करण्यासाठी विविध विद्यापीठ ग्रंथालये, शासकीय ग्रंथालयांना भेटी देवून संशोधन विषयाशी संबंधित माहिती संकलित करणार आहे. तसेच विविध ऐतिहासिक बखरी, ऐतिहासिक दस्तऐवज, संदर्भ ग्रंथ, अप्रकाशित शोधप्रबंध, लघुशोधप्रबंध, प्रकाशित मासिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे, संशोधन पत्रिका, इंटरनेट इत्यादींच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात येणार आहे.

संशोधन आराखडा

प्रस्तुत शोधप्रबंधाची मांडणी पुढील प्रकरणात करण्यात आली आहे.

प्रकरण 1 ले : पार्श्वभूमी

प्रकरण 2 रे : सरसेनापती संताजी घोरपडे यांचे पूर्व जीवन चरित्र

प्रकरण 3 रे : मराठा स्वातंत्र्य संग्रामातील सरसेनापती संताजी घोरपडे यांची भूमिका

प्रकरण 4 : सरसेनापती संताजी घोरपडे यांचा मोगलावरचा प्रभाव

प्रकरण 5 वे : छत्रपती राजाराम महाराज, महाराणी ताराराणी आणि सरसेनापती संताजी घोरपडे यांचे संबंध

प्रकरण 6 वे : निष्कर्ष

संदर्भसूची :

1) जयसिंगराव पवार, सेनापती संताजी घोरपडे, मराठी देश प्रकाशन, 1 जाने. 2019, पृ. 13
2) प्रभाकर बागुल, झुंजार सेनापती संताजी घोरपडे, कल्पना प्रकाशन, पृ.क्र. 24
3) स.मा. गर्गे, हिंदुराव घोरपडे घराण्याचा दक्षिणेकडील इतिहास (आवृत्ती 7 वी), मराठी देश प्रकाशन (19 नोव्हें. 2003), ISBN 978-81-9614-941-3, पृ. 40.
4) मंगेश तेंडूलकर, रणझुंजार सेनापती संताजी घोरपडे, स्नेहल प्रकाशन, पृ. 30.
5) रवी शिवाजी मोरे, संताजी घोरपडे (ममलकतमदार), विकास बुक हाऊस, पुणे, ISBN 978-93-9426-621-6, पृ. 48
6) मसिर-ए-रहिमी, II, 526.
7) बसॅटिन-उस-सलाटिन, 272
8) डब्ल्यू. हेग, हिस्टोरिकल लॅंडमार्क्स ऑफ द डेक्कन, पृष्ठ 18,101
9) जे.एन. चौधरी यांचा अध्याय, 'मुगल साम्राज्यवाद II: द फाइव्ह सल्तनट्स ऑफ द डेक्कन', आर.सी. मजुमदार, जे.एन. चौधरी (सं.), मुघल साम्राज्य (भारतीय लोकांचा इतिहास आणि संस्कृती, VI. ', पृष्ठ 413.
10) तारीख-ए-फिरिश्ता, II, 931.
11) शेख फैजी सरहिंदीचा अकबरनामा, (इलियट आणि डॉसन, हिस्ट्री ऑफ इंडिया, VI 144); अबुल फझलचे अकबरनामा (एच. बेव्हरिजचे भाषांतर), पृष्ठ 1159.
12) आर.बी. नाडकर्णी, मराठा साम्राज्याचा उदय आणि पतन, पृष्ठ 28.
13) आर.सी. मजुमदार, जे.एन. चौधरी आणि एस. चौधरी (सं.) ibid., pp. 207-208.
14) ब्रिग्ज, एंजल, III, 323; जर्नल ऑफ हैदराबाद आर्कियोलॉजिकल सोसायटी, 1918, पृष्ठ 89;
15) जर्नल ऑफ इंडियन हिस्ट्री, 33, पृ. 281-283;
16) प्रोसिडिंग ऑफ द इंडियन हिस्ट्री कॉंग्रेस, 1945, पृ. 159-162.
17) ब्रिग्ज, एंजेल, III, 321-322, 339-345.
18) एन. नारायण राव, 'सोळाव्या शतकातील तेलुगू साहित्याचे दोन मोहम्मद संरक्षक', भारतीय इतिहास कॉंग्रेस, 1945, पृष्ठ 287.
19) ब्रिग्ज, फिरिश्ता, III, 438, के.ए.एन. शास्त्री, दक्षिण भारताचा इतिहास, पृष्ठ 287.
20) इस्लामिक कल्चर, 1957, पृ. 130-131, 246, एन. नारायण राव, ibid., पृ. 296-298.
21) एचके शेरवानी, 'मुहम्मद कुली कुतुब शाहच्या राजवटीचे राजकीय आणि लष्करी पैलू', जर्नल ऑफ इंडियन हिस्ट्री, एप्रिल 1962.

22) जे.एन. सरकार, औरंगजेबचा इतिहास, IV, पृष्ठ 395.
23) खाफी खान, II, पृष्ठ 306.
24) ब्रिग्ज, एंजेल, III, 4-8
25) जे.एन. चौधरी, ibid., पृष्ठ 437 आणि पुढे.
26) जे.एन. सरकार, औरंगजेबचा इतिहास, IV, पृष्ठ 158.
27) मासीर-ए-आलमगिरी (अनुष्का सरकार), पृष्ठ 171; सेव्हरी, पीपी. 202-203; बसातिन-उस-सलाटिन, पृष्ठ 540.
28) ब्रिग्ज, फिरिश्ता, III, pp. 485-86; कैंब्रिज हिस्ट्री ऑफ इंडिया, III, पृष्ठ 398.
29) कैंब्रिज हिस्ट्री ऑफ इंडिया, III, pp. 435-36.
30) जी. यझदानी, बिदर, त्याचा इतिहास आणि स्मारके, पृष्ठ 13
31) ब्रिग्ज, फिरिश्ता, III, pp. 57-64
32) बसॅटिन-उस-सलाटिन, पृष्ठ 272-73; G. Yazdani, Bidar, Its History and Monuments, पृष्ठ 14.
33) जे.एन. सरकार, मुघल भारतातील अभ्यास, पृ. 50-51.
34) ग्रँट डफ, मराठ्यांचा इतिहास, 1, पृ. 69-72.
35) डेविड किनकैड, शिवाजी, द फाउण्डर ऑव मराठा एम्पायर, पृ 109-111.

संशोधक विद्यार्थी

श्री. मुसांडे मनोजकुमार बब्रुवान
एम.ए. (इतिहास), बी.पी.एड्.,
नवभारत विद्यालय, खरोसा, ता. औसा, जि. लातूर
E-mail: mbmusande@gmail.com

संशोधन मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. गाढे शिवाजी बुवाजीराव
इतिहास विभागप्रमुख,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, लातूर
E-mail: sbgade70@gmail.com